

Bir iktisat klasığı olarak İbn Haldun'un *Mukaddime*'si

Mustafa ÖZEL

İbn Haldun sıradan bir tarih kitabı değil, bir “ibretler kitabı” yazdı. Tasarladığı büyük eserin başlığı *Kitâbü'l-İber* idi (*İber, ibretin çoğuludur*). Bu büyük esere bir girişten ibaret olan

Mukaddime, altı asırdır birçok bilginine rehber oldu. Sıranın iktisatçılara gelmesi için aradan bu kadar uzun zaman geçmesinin başlıca sebebini iktisat disiplininin kendi “istiklal harbini” çok geç vermiş olmasında aramak gerekir.

İber kelimesinin kökünün (-b-r) İbranî, Süryanî ve Arabî tüm Semitik dillerde ortak olduğuna dikkat çeken Muhsin Mehdi, kelimenin anlamının “bir şeyin içinden, yanından veya ötesine geçmek” olduğunu söylüyor: Nehrin bir yakasından diğerine geçmek; bir sınırın veya uçurumun ötesine geçmek gibi. Başka bir anlamı, bir şeyin dışından içine geçmek; yani derunî gerçekliğinin farkına varmaktır.¹ *Mukaddime*, tarihî olayları sadece sıralamakla yetinmeyip; onların içindeki (arkasındaki) sebepleri anlamaya çalışan sıra dışı bir eserdir. Eserin ağırlık noktaları siyaset, din ve bilim/egitim olmakla beraber; iktisadî olaylar da İbn Haldun'un titizlikle ele aldığı ve yer yer ayrıntılı biçimde incelediği konulardandır. Çağımızda iktisat disiplininin bağımsızca ele aldığı birkaç temel konuda İbn Haldun'un görüş ve analizleri, *Mukaddime*'ye bir sosyoloji klasığı olmak kadar, bir “iktisat klasığı” ünvanı da vermemize yetmektedir.

İki çağdaş yazar, bir esere “iktisat klasığı” diyebilmemiz için asgari altı şartın yerine getirilmesi gerektiğini söyleyerek; bu şartları Adam Smith'in ünlü eseri *Milletlerin Zenginliği*'ne uygulamakta ve eserin bir iktisat klasığı olduğu sonucuna varmaktadırlar.² İbn Haldun ile

1 Muhsin Mahdi, *Ibn Khaldun's Philosophy of History*, University of Chicago Press, Chicago 1964 (1957), s. 65.

2 Richard E. Giff ve Joseph Krislov, “Are There Classics in Economics”, *The Journal of Economic Education*, 22/1 (Winter 1991), 27-32.

Adam Smith arasında hem zaman hem mekan farkı vardır. Aradan 400 yıl geçmiştir ve (İskoçya’da) el imalatından fabrika sistemine doğru geçişin ilk örnekleri görülmektedir. Dolayısıyla, Schumpeter’in ünlü eserinde “iktisadî görüş” ile “iktisadî analiz” arasında yaptığı ince ve önemli ayırımı³ hesaba katarsak; İbn Haldun’da analizden çok görüş olduğunu söyleyebiliriz. Fakat zaman ve mekan farkını göz önüne alarak; iktisadî analize imkan verecek türdeki görüşleri bu ikinci kategori kapsamına sokabilir ve böylece İbn Haldun’a Schumpeteryen anlamda bile iktisatçı unvanı verebiliriz.

Bir esere iktisat klasiği diyebilmemizin altı şartı şöyle sıralanıyor:

1. Eser, sözkonusu disiplinin metodolojisini iletmiş ve bu gelişmeyi kullanarak yeni içgörüler ortaya koymuş olmalıdır. Başka bir ifadeyle, iktisadî olgulara daha derinden nüfuz etmeyi mümkün kılmış olmalıdır.
2. Eser, ister sentez ister antitez tarzında olsun, kendi alanında daha önceki fikir ve anlayışları içeriyor olmalıdır.
3. Eser, iktisatçı olmayanlar tarafından bile, iktisadî meselelerde bir kaynak malzeme olarak kullanılabilmelidir.
4. İktisatçılar ve diğer sosyal bilimciler tarafından ise metodoloji, felsefe ve politika gibi daha geniş bağlamlarda kaynak olarak kullanılabilir olmalıdır.
5. Eserin iktisat dışında da araştırma gündemlerini etkilemiş olduğu kanıtlanmış olmalıdır.
6. Eserin etkisi kültürler-arası ve zaman-üstü olmalı; her dönemde yeniden okunma arzusu doğurmalıdır.

Bu maddeleri tek tek *Mukaddime*’ye uygulamak şüphesiz daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Fakat yukarıda serdedilen kıstasların çoğunda *Mukaddime*’ye olumlu not verileceği açıktır. İbn Haldun’un sadece iktisatta değil, en genel anlamda sosyal bilimde yeni bir usul (metodoloji) geliştirmiş olduğu aşikârdır. Çağdaş bir düşünür, onun bu alandaki katkısına şöyle işaret ediyor: “İbn Haldun tarih yazımı dışında yeni bir ilim geliştirdiğinin farkındadır: UMRAN. Bu ilim, âlemin umranından ibaret olan insan toplumunu ve ona tabiatı gereği ârız olan halleri, bu hallerin zorunlu sonuçlarından ibaret olan tarihi ve tarihin hakikatini konu edinmektedir. Umran ilminin amacı insanları taklitten kurtarıp, daha önce olmuş bitmiş olanla, daha sonra

³ Joseph Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Allen and Unwin, London 1954.

olacak olanın anlaşılması konusunda bir bakış açısı kazandırmaktır. Yazılan tarih, olup bitenin yerine geçen ikinci bir gerçeklik alanı oluşturur. Bu gerçeklik ya mevcudu meşrulaştırır, ya reddeder.”⁴

Mukaddime'nin birçok alanda kendisinden önceki çalışmaları süzerek içerdiği; eserin iktisatçı veya daha geniş anlamda sosyal bilimci olmasının her ciddi okur-yazar tarafından kaynak olarak kullanıldığı; iktisat dışı araştırma alanlarının gündemlerini etkilediği ve etkisinin zaman ve mekan üstü olduğu aşikârdır. Burada sadece modern iktisatçıları en fazla uğraştıran birkaç konudaki görüş ve (kısmî) analizlerine değineceğiz.

İbn Haldun'dan Michael Porter'a İşbölümü ve Üretkenlik

İbn Haldun, üretim, işbölümü ve üretkenlik konularını; daha geniş bir çerçevede ise iktisadî ilişkilerin toplumsal bağlamını tartışırken, 18. ve 19. yüzyılın sosyolog ve ekonomi politikçileri kadar, 20. ve 21. yüzyıl iktisat ve işletme gurularına parmak ısırtacak bir kavrayış derinliği göstermektedir. Petty, Smith, Malthus, Saint Simon ve Marx'ın dile getirdiği sayısız fikrin sadece tohumlarını değil; bizzat olgun hallerini İbn Haldun'da bulabiliriz. Keza Michael Porter veya Paul Romer gibi çağdaş iktisatçılar neredeyse *Mukaddime*'nin bazı cümlelerini İngilizce tekrar etmektedirler!

İbn Haldun'a göre, insanın bir dünyalı olarak gayesi *üretim yapmaktır*. “Allah Teâlâ insanı yaratmış, gıdasız yaşaması ve hayatını devam ettirmesi mümkün olmayacak surete ve biçime koymuş, fitratı ile gıdasını aramayı ve kendisine tevdi edilen kudret ile bunu elde etmeyi ona belletmiştir.”⁵ Nihat Falay, İbn Haldun'un “geçinme şekil ve usulleri”nden söz etmesinden hareketle, bundan kastın modern düşünürlerin ‘üretim tarzı’ diye ifade ettikleri temel yapı olduğunu söylemektedir. İnsan, üretimi bir üretim tarzı içinde gerçekleştirir. İbn Haldun kavramsallaştırmada “göçebelik ilk üretim tarzıdır; medeniyetin temeli göçebelikten oluşur.”⁶

Üretimin gerçekleşmesi için birtakım faktörlerin bir araya gelmesi/getirilmesi gerekiyorsa da, *ana üretim faktörü insan emeğidir*.

4 Tahsin Görgün, “İbn Haldun: Görüşleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIX (İstanbul 1999), s. 543-555.

5 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 4. bsk., İstanbul 2005, I/213.

6 Nihat Falay, *İbn Haldun'un İktisadî Görüşleri*, Güray Matbaacılık (İÜİF Maliye Enstitüsü Yayını), İstanbul 1978, s. 20

“Mal ve sermaye terakümü, emeğin değerinin terakümünden başka bir şey değildir. Bir insanın mal biriktirmesi, emeğinin değeri ve karşılığı olan şeyleri biriktirmesi manasına gelir. Zira (esas itibarıyla) ortada emekten başka bir şey yoktur ve birikimden maksat da bizzat emeğin kendisi değil, (ondan hasıl olan değerdir).”⁷ İnsanoğlu kendi potansiyelini gerçekleştirmek için üretmek zorundadır; üretim ise onun emeğinden kaynaklanır.⁸

Üretim tek başına değil, *sosyal bir örgütlenme* sayesinde gerçekleştirilir. “İnsanlardan bir kişinin kudreti, muhtaç olduğu gıdayı tek başına elde etmeye kâfi gelmez. Bu gıdanın asgari kısmını bile tam olarak temin edemez. O halde, hemcinsinden olan birçok kişilere ait kudretler bir araya toplanmalıdır ki, hem kendisinin hem de onların rızık ve maişetleri temin edilmiş olsun. Yardımlaşma suretiyle, istihale iştirak edenlerin kat kat fazlasının ihtiyacını karşılayacak kâfi miktarda mal ve rızık hasıl olur.”⁹ Her şey Allah’tan gelir; fakat insanın maişeti için emek harcaması gerekir. Birleşik emekler, herkesin ihtiyacından fazlasını üretir. Medenî hayatın kaynağı bu fazlalıktır. Onunla savunma, eğitim, sağlık ve diğer toplu ihtiyaçlar karşılanır.

‘Ulusal’ işbölümü, uluslararası işbölümüne kapı açar. Uluslararası işbölümünün esası doğal kaynaklar değil, yurttaşların becerisidir. “Bazı sanatlar bazı şehirlere mahsustur. İhtiyaç duyulan lüzumlu işgücü (*a‘mâl*) bazı şehirlerin halkına mahsustur. Bu yüzden o şehirlerdeki halk, o işlerle meşgul olur, onunla ilgili sanatta maharet kazanır, bu gibi faaliyetler o şehir sakinlerinin hususiyeti olur. (...) Geçim zaruretinin icabı olan sanatlar (terzilik, demircilik, marangozluk...) her şehirde mevcuttur. Refah ve onunla ilgili âdetlerin icabı olan meslekler ise sadece imaret cihetinden fazla gelişmiş, refah ve hadareten çokça pay almış şehirlerde bulunur: Zücaciye, kuyumculuk, attarlık, bakırcılık (...)”¹⁰ İbn Haldun’un, *Mukaddime*’nin muhtelif bölümlerine serpiştirilmiş bu bağlamdaki fikirleri şöyle özetlenebilir: Uluslararası (o zamanlar için, şehirler-arası) işbölümünün temeli tabiat değil, beşerî becerilerdir. Ekonomik gelişmenin motoru, şehrin fikrî ve tecrübevî alt yapısıdır.¹¹ Üretimin ana kaynağı, üretken emektir. Dolayısıyla, bir ül-

7 İbn Haldun, *Mukaddime*, II/695.

8 Jean David C. Boulakia, “İbn Khaldun: A Fourteenth-Century Economist”, *The Journal of Political Economy*, 79/5 (Sep.-Oct. 1971), s. 1107.

9 İbn Haldun, *Mukaddime*, I/213.

10 İbn Haldun, *Mukaddime*, II/683.

11 Boulakia, a.g.m., s. 1108.

kenin (şehrin) ekonomik gelişmesini engelleyen temel husus, ülke ahalisinin emeğinin kalifiye olmamasıdır.

İbn Haldun'un bu yaklaşımı, 400 yıl sonra Adam Smith, 600 yıl sonra Michael Porter ve Paul Romer tarafından aşağı yukarı aynı kelimelerle tekrar edilmiştir. Smith'in *Ulusların Zenginliği* (1776) başlıklı eseri, ülke zenginliğini paraya (altın ve gümüşe) bağlayan Merkantilistlere bir tür reddiyedir. Konumuzla irtibatlı olarak, eserin ana fikrini şöyle özetleyebiliriz: Bir ülkenin zenginliği = O ülkede emeğin üretkenlik derecesi çarpı üretken emek miktarı.¹² Michael Porter, 1990 yılında yayımlanan ve Smith'in kitabına adeta nazire olarak yazdığı *Ulusların Rekabetçi Üstünlüğü* başlıklı eserinde, Smith'in formülünü inceltir: Bir ülkenin zenginliği rekabetçi üstünlükle sağlanır. Rekabetçi üstünlük = O ülke insanların yenilik yapma ve cihazların kapasitesini yükseltme kabiliyeti ("The ability to innovate and upgrade").¹³

Bir ara Nobel İktisat ödülüne aday gösterilen Paul Romer, ekonomik büyümenin fikirlerle ilişkisini irdeleyen çalışmalarında Smith ile Porter'ın düşüncelerini zirveye taşır: Elimizde mevcut olan fabrika veya çiftliklere, onların aynısından daha fazla katmak ülkeyi zenginleştirmez. Gerçek servet yaratımı, ister soya fasulyesi üzerindeki geliştirmeler gibi küçük, ister bilgisayar çipleri gibi büyük icatlar olsun, yeniliklerden gelmektedir. Ekonomik büyümeyi sürükleyen şey, fikirlerdir. Hükümetlerin takip edebilecekleri en önemli politikalar vergi ve harcamalarla değil, yeniliklerin hızını arttırmakla alakalı olmak zorundadır.¹⁴

İbn Haldun ve Ulusal Ekonomi-Politik

İbn Haldun, malın değerinin onda içkin olan emeğin miktarına eşit olduğunu söyleyerek, 18. yüzyıl ve sonrasının emek-değer kuramlarına öncülük etmiştir. Ülkenin (şehrin) zenginliğini, 17.-18. yüzyıl Merkantilistlerinin aksine, paraya (altın ve gümüşe) değil, mal ve hizmet üretimine bağlamakla daha üstün bir kavrayış sergilemektedir.

12 Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Modern Library, New York 1994 (1776), s. 3-13.

13 Michael Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, Macmillan Press, London 1990. Eserin geniş bir özeti için bkz. Mustafa Özel, *Küresel Rekabet*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 43-57.

14 Paul Romer'in fikirlerinin çarpıcı bir değerlendirmesi için bkz. David Warsh, *Knowledge and the Wealth of Nations: A Story of Economic Discovery*, W. W. Norton, New York 2006.

Dış ticarete ise, lehte bir ticaret dengesinin ülkeyi zenginleştireceğini söyleyerek Merkantilistlerle uyuşmaktadır.

İbn Haldun'un Bölüşüm Kuramında da bir öncü olduğu söylenebilir: İbn Haldun'a göre, bir malın fiyatı şu üç unsurdan oluşur: Ücret (maaş), Kâr, Vergi. Bu unsurlardan her birinin fiyatı ise arz ve talebe göre belirlenir. Ücretler fazla düşük olursa, ekonomi depresyona girer (efektif talep azlığı). Fazla yüksek olursa, enflasyon meydana gelir. Kâr çok düşük olursa, girişimciler sermayelerini yenileyemez ve arttıramazlar; çok yüksek olursa, enflasyon olur, gene zorluk çekerler. Vergi çok düşük olursa, devlet kendinden beklenen hizmetleri göremez. Çok yüksek olursa, girişimcileri caydırır. Bütün gelirler dengede olmalıdır.

Malların fiyatları arz ve taleple belirlenir. Tek istisna altın ile gümüştür. Piyasalara keyfi müdahale olmamalıdır. Emir in ticaret yapması medeniyete (nüfusa) zarar verir. Ekonomik gelişme için istikrarlı siyasî ortam ve (savunma, diplomasi ve kamu maliyesi ile) sınırlı hükümet lazımdır.¹⁵

İbn Haldun ve İktisat Psikolojisi

İbn Haldun sosyolojisinin temel kavramı olan "asabiye"yi ekonomik gelişmenin psikolojik motoru olarak da kullanabiliriz.¹⁶ Asabiye, dayanışma ruhudur. "Beraber hareket etmezsek mahvoluruz!" psikolojisidir. Mesela modern zamanlarda Japonya gibi bir ülkeyi adeta kanatlandıran şey, şu veya bu gizemli yönetim tekniği değil, güçlü Japon asabiyesidir. *Nippon* adlı televizyon dizisinin bir bölümünde mühendis Onno'nun serüveni anlatılmıştı. Onno, 1950'lerde Nissan firmasında çalışan teknik bir elemandır. Firmanın sabit yatırımları yetersiz olduğundan, üretimde kullanılan kalıpları sık sık değiştirmek gerekmektedir. Kalıp değiştirme işi yaklaşık 6 saat sürmekte, bu ise muazzam bir işgücü kaybına yol açmaktadır.

Onno ve arkadaşları birkaç hafta çalışarak bu işi 8 dakikada yapmayı başarırlar: Tam bir beşerî mucize. Dizinin senaryosunu yazan ünlü sosyolog Ronald Dore, Onno Usta'yı karşısına almış soruyor: "Bu kadar muazzam bir işi nasıl başardınız?" Onno tipik bir Japon gibi "doğruyu söyleyip gerçeği gizlemeye" başlıyor: "Aaa, çok çalıştık; sabahlara kadar uğraştık. Falan filan." Japon toplumunu çok iyi tanıyan Pro-

15 Joseph J. Spengler, "Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun", *Comparative Studies in Society and History*, 6/3 (April 1964), s. 293 vd.

16 Dieter Weiss, "Ibn Khaldun on Economic Transformation", *International Journal of Middle East Studies*, 27/1 (February 1995), s. 29-37.

fesör Dore, Onno'ya pabuç bırakmıyor: "Türkler, Araplar da çalıştı. Fakat bir tek siz başarılı oldunuz. Bu akılalmaz derecedeki başarıya sadece siz ulaştınız. Neden?"

Onno Usta yakasını kurtaramayacağını anlayınca ciddileşti. Gözleri daldı. Adeta vücut kimyasının değiştiğini hissettim. Gözlerini kısıp dedi ki: "Eğer bir ölüm kalım savaşı vermekte olduğunuza inanıyorsanız, işte o zaman akılalmaz işler yapabilirsiniz!"

İbn Haldun ve Küresel Ekonomi-Politik

İbn Haldun'un küreselleşmiş bir dünya ekonomisi için en devrimci yaklaşımı para teorisinde karşımıza çıkmaktadır. "İmdi Allah Teâlâ, edinilen bir mal (ve biriktirilen tüm servet) için kıymet (ölçüsü) olarak altın ve gümüş denilen iki madenî taş yaratmıştır. Bazı hallerde daha başka şeyler de edinilmekte ve biriktirilmekte ise de âlemdeki insanlar için umumiyetle servet ve sermaye bu ikisidir. (Bu ikisinin haricinde edinilen) şey, bu ikisini elde etmek içindir. Zira altınla gümüşün haricindeki eşya pazarlarda görülen değişikliklere maruz kaldığı halde bu ikisi bundan uzaktır. (Fiyatları sabit ve daima revaçtadır.) Şu halde bu ikisi, kazançların, servetin ve sermayenin aslıdır."¹⁷

Değerin ölçüsü olarak, bu iki taşın değerinin sabit kalması için, onları basacak (darbedecek) kurumun çok sağlam olması, siyasî ve ekonomik dalgalanmalardan etkilenmemesi gerekir. "Nakitlerle ilgili sebk ve tahlis (eritme ve arıtma) belli bir noktada durmaz, sabit değildir. Bu en sonunda içtihada (ve takdire) dayanır. Belli bir ülke ve bölge halkı tahlis konusunda belli bir noktaya ulaştıkları zaman burada dururlar; (bu derecede halis hale getirilen) madene 'imam veya ayar' adını verirler. Nakitlerini ayarlama bunu kullanır, onun dengi olup olmadığına bakıp paralarını ayarlarlar. Şayet bundan eksik gelir ve standarttan aşağı düşerse, nukûd ve paralar bozuk (mağşuş, kalp) kabul edilir. Bütün bunlara bakmak, bu görevi üstlenen şahıslara aittir. Bu itibarla bu vazife dinîdir, onun için de hilafetin şümulüne dahildir."¹⁸

Özetle, sermaye ve servetin ölçüsü paradır ve paranın değeri değişmemelidir. Günümüzün küreselleşmiş dünya ekonomisi için TEK DÜNYA PARASI demektir bu. Küresel Sistem içinde bir günlük mal/hizmet ticareti 25 milyar \$ iken, günlük para işlemlerinin hacmi 2.5 trilyon dolardır. Hem paraların birbirlerine çevrilmesinden; hem de bazı ülkelerin paralarının rezerv olarak tutulma ihtiyacından dola-

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, II/694.

¹⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, I/470-71.

yı, trilyonlarca dolar spekülasyon ve senyoraj kazancı (ve kaybı) söz konusu olmaktadır. Avrupa Birliği ülkeleri avroya geçince, sadece para çevirme işlemlerinden yılda ortalama 30 milyar avro tasarruf ettikleri hesaplandı. Ortak bir otoritenin ihraç edeceği Tek Dünya Parası geçerli olursa, yılda ortalama 1 trilyon avro tasarruf sağlanacağı tahmin edilmektedir. Böyle bir paranın spekülatif kazançlara vuracağı darbe ise her türlü hesabın ötesindedir. Kısacası, istikrarlı bir küresel ekonomi için Birleşmiş Milletler bünyesinde oluşturulacak güçlü bir dünya merkez bankasının basacağı “tek dünya parası” en önemli şarttır.¹⁹

Ölümünün 600. yılında Tunuslu bilgine bir kez daha kulak vermenin vakti gelmiş görünüyor.

¹⁹ Morrison Bonpasse, *The Single Global Currency*, The Single Global Currency Association, Newcastle, Maine 2006.